

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-13>

ЕТИМОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ФІЛОСОФІЇ ПАМ'ЯТІ

Богдана Ткачук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: btkachuk.edu@gmail.com*

У статті висвітлено сучасний розвиток особливого напрямку гуманітаристики – філософії пам'яті. Окреслено фронтири актуальної проблематики сучасних наукових зацікавлень у контексті спостереженої інтенції до розвитку гуманітарних наук у світі й Україні. Проаналізовано історико-культурні передумови формування категоріального апарату в дослідженнях феномену пам'яті. Визначено місце філософії пам'яті в соціокультурному контексті Античності на прикладі аналізу світоглядних категорій. Підкреслено важливість комплексного осмислення і підходу до предметів, що лежать у предметній площині науково-філософського аналізу.

Особливе місце відведено розгляду аристотелівської теорії пам'яті та спогаду, диференціації цих двох понять. Зазначені точки дотику теорії пам'яті Арістотеля та мистецтва пам'яті. Ґрунтовно проаналізовано етимологічне дерево категоріального апарату філософії пам'яті у трактатах Арістотеля на прикладі таких праць, як малий трактат «Про пам'ять і спогади», великий трактат «Про душу», малий трактат «Про тлумачення», увагу також звернено на деякі частини «Фізики» та «Метафізики». Виявлено спільне та відмінне в теоріях пам'яті та спогаду Платона й Арістотеля. До матеріалів статті також долучена критика теорії пам'яті Плотіна. Досліджена філософсько-семантична складова частина грецького мовного характеру осмислення філософії пам'яті з огляду на категорії «пам'ять», «спогад», «пригадування», «наслідування», «уява», «репрезентація», «перцепція», «досвід», що висвітлюють теорії філософії пам'яті. Окреслено потребу в комплексному залученні теорії філософії пам'яті до аналізу аристотелівського підходу в дослідженнях предмету пам'яті. Запропоновано посилити інтенцію наукових зацікавлень до включення етимологічних складників, наголошено на важливості їх екзеканційного перекладу разом із компаративним аналізом наявних перекладацьких версій. Підкреслено важливість акцентуації лінгвістичного складника у формуванні уявлень про теорії філософії пам'яті.

Ключові слова: філософія пам'яті, феномен, спогад, Античність, сприйняття, уява.

Вступ. У сучасному науковому дискурсі, зокрема українському, феномен пам'яті перебуває у площині особливого зацікавлення в усіх сферах суспільних і природничих наук. Унаслідок “memory boom” відстежуємо появу нового напрямку досліджень у гуманітаристиці ХХ ст. – “memory studies”. Хвиля інтересу була спричинена не тільки зацікавленням у працях французького соціолога М. Гальбвакса, а і завдяки напрацюванням німецьких культурологів Я. Ассман і А. Ассман, що розвили його вчення. Сучасні дослідники напрямку гуманітарних наук засвідчують, що розмиття меж базових гуманістичних цінностей загрожує втратою сучасною людиною здатності до збереження, шанування, ревіталізації досвідів своєї спадщини та трансляції своєї ідентичності¹. Філософія пам'яті стає окремою структурою гуманітарного знання, що вирізняється з поля міждисциплінарності підходів до вивчення.

¹ Див. також : Liashchynskaya I., Jakubovska V. Humanities Education as place for Cultural-Historical Memory. Konstantinove lysty. 2017. № 10/2. P. 191–201.

Конструкт «філософія пам'яті» відображено в сучасному європейському філософсько-науковому дискурсі в його практичній реалізації. Передусім про це свідчить проведення конференції під назвою “Issues in Philosophy of Memory” («Проблеми філософії пам'яті») у Німеччині в липні 2017 р., а також у Франції в липні 2019 р., у яких взяли участь учені-філософи з усіх університетів світу². Конференції відбулися за підтримки Центру філософії пам'яті (Centre de philosophie de la mémoire), що був заснований у 2018 р. спільно з Лабораторією філософії, практики та мови та Університетом Гренобля (Франція). Члени Центру публікують дослідження з усіх аспектів філософії пам'яті, зокрема, важливим є видання підручника з філософії пам'яті, що був опублікований у 2017 р., у співпраці з відомим академічним видавництвом “Routledge” (Routledge Handbook of Philosophy of Memory / S. Vernecker et al. Oxon, New York: Routledge, 2017. 590 p.). Дослідників Центру та долучених учених-колеґ, що беруть участь у дослідженнях пам'яті, можемо назвати провідними спеціалістами й основними акторами поступу досліджень сучасної філософії пам'яті.

Українська дослідниця А. Киридон наголошує, що залежно від сфери використання феномену пам'яті є потреба в розбудові конкретної дефініції для увиразнення меж конотативної структури [1, с. 150–161]. Додамо також, що це важливо для визначення вектора застосування конкретної та відповідної методології як у дослідженні феномену, так і в окремих його аспектах.

Витоки формування термінологічного трактування та розвитку категоріального забезпечення в дослідженнях феномену пам'яті знаходимо в ретроспективі досвіду античних філософів на перехресті онтологічних трактувань людських здібностей і особливостей свідомості з ораторським мистецтвом пам'яті. Переважно у зв'язку із складним написанням текстів давньогрецьких мислителів, разом з усім розмаїттям філологічних перекладацьких версій, серед дослідників філософії пам'яті відбуваються ґрунтовні дискусії стосовно низки категорій.

Метою статті є спроба висвітлити сучасні мовно-семантичні особливості формування категоріального апарату в дослідженнях предмета пам'яті та спогаду крізь призму давньогрецької традиції філософування.

Точкою відліку розгляду питання пам'яті для європейської парадигми мислення є класична антична культура. Звідси і бере початок уявлення про філософію розуму, яка стосується інтересів у феномені пам'яті. Тому для нашого дослідження важливим є ретроспективний аналіз світогляду та філософської парадигми, які яскраво відображають способи мислення культури, або специфіка культурної епохи, у якій формувалось їх розуміння.

У попередніх роботах ми наголошували, що такі світоглядні категорії давньогрецького мислення, як *εἶδος* (образ), *κόσμος* (порядок), *λόγος* (оречевлена думка), являють собою ядро теорії філософії пам'яті західної традиції, яку, зокрема, можемо простежити в діалогах, що залишив Платон (Ткачук Б. Феномен пам'яті в ретроспективі античності. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії». Випуск 60. 2019. С. 21–28).

Виокремимо два важливі для античної культури аспекти розуміння феномену пам'яті: 1) пам'ять як інтенціональну здатність людини до самоосмислення і 2) пам'ять як навичку для вдосконалення, як інструмент, що можна трансформувати специфічним набором вправ. До першого виду опису застосуємо категорію давньогрецької філософії *ἐπιστήμη* (епістеме), тобто чисте знання, що персоналізується в момент осмислення. До другого – *τέχνη* (техне) – практичне, художньо-образне творення, що формує вміння та навички, інакше кажучи, опанування мистецтва пам'яті.

² Детальніше про конференції та їх учасників можна дізнатись на сайті: www.philevents.org.

Для античного мислителя післясократівського періоду пам'ять – це не тільки раціональна здатність до відтворення перцептивного досвіду, але й усвідомлення своєї екзистенції у протяжності від минулого до майбутнього з можливістю досягнути момент теперішній. У відомій монументальній праці «Мистецтво пам'яті» англійська дослідниця історії культури Ф. Сйтс наголошує, що саме аристотелівська теорія пам'яті дуже схожа з мистецтвом пам'яті та його теорією у зв'язку з тим, що філософ важливе місце у своїй теорії віддає саме уяві (репрезентації) [11, с. 32].

Арістотель про пам'ять і спогади пише в малому трактаті «Про пам'ять і спогади» («*Περὶ μνήσης καὶ ἀναμνήσεως*»). Як зазначає С.-Г. Чапелл, давньогрецький філософ висловлює свої судження стосовно проблеми пам'яті, зважаючи на платонівську школу, доповнюючи її та переосмислюючи з погляду власних теорій метафізики, психології, епістемології, філософії розуму (*philosophy of mind*) та сприйняття (*perception*) [8, с. 396–398]. Звернемо увагу також на те, що давньогрецький корінь *-μεν-* етимологічно та семантично охоплює розумову діяльність³.

Відомо, що головним принципом аристотелівської філософії розуму є така метафізична картина світобачення самого Арістотеля, як гіломорфізм, або матеріалізм: де матерія (*ἕλη (εἶλε)*) відрізняється від форми (*μορφή (морфе)* чи *εἶδος (εἶδος)*) (*Φυσικὴ ἀκρόασις / Фізика. 195 а; τὰ μετὰ τὰ φυσικά / Метафізика. 1045 а*). Душа для тіла, за Арістотелем, як форма для матерії, – це природна частина кожного живого створіння на світі, особливий принцип природи, який пояснює зміни та стани спокою живих тіл, рослин, тварин і людей [10]. Усі здібності живих істот є складовими частинами душі, тому формування навичок і вмінь передбачає залучення до цього частин тіла та / або органів. Але мислення є винятком, як уважав Арістотель, бо діяльність людського інтелекту завжди супроводжує активність перцептивного апарату. Для Арістотеля чуттєві враження, або фантазми (*φαντάσματα / фантасмата*) беруть обов'язкову участь у кожному акті мислення в людських істот. Така позиція відрізняється від платонівської, адже Арістотель не допускає можливості існування душі поза людським тілом. Тому така позиція апріорі заперечує теорію ідей Платона, отже, і його уявлення про ідею істинних спогадів.

Варто також зазначити, що теорії Арістотеля не визначають, що душа і тіло взаємозалежні та пов'язані життєвоважливими функціями. Але важливим є факт, що душа для давньогрецького мислителя набуває ознак свідомості, що користується репрезентаціями про навколишній світ, тим самим рефлексуючи своєю сутністю з навколишнім, не перетворюючи, а споглядаючи. Такий споглядальний загальний образ предмета, поєднаний сумою перцептивного й інтелектуального досвідів, утримується відбитком в органі загального чуття (450b 1). Тут зазначимо вплив платонівської воскової дошки, де образи вражень від предметів залишались у пам'яті так, як залишає слід відбиток перся на восковій дошці.

У вищезгаданому малому трактаті «Про пам'ять та спогади» Арістотель зауважує, що пам'ять завжди стосується минулого часу, адже, на його думку, ми не можемо пам'ятати теперішнє та майбутнє (449b 11) [4]. Майбутнє для Арістотеля – це тільки наші очікування та думки про них, теперішнє – це лише безпосередній досвід сприйняття тут-і-зараз. Пам'ять, як пише Арістотель, – це не сприйняття (теперішнє) і не знання, а враження про сприйняття або про знання, зумовлені певним відрізком часу (449b 25). Зазначимо також, що час для Арістотеля посідає одне з головних місць, що стосується теорії пам'яті, тому що саме уявлення протяжності часу дозволяє зрозуміти, що саме вже належить до пережитого перцептивного досвіду.

³ Див. також : Лосик О. Пам'ять як досвід людської культури: історіософський вимір. Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки». 2016. Вип. 18. С. 90–100.

У великому трактаті «Про душу» (“*Περὶ Ψυχῆς*”) інтелектуальна діяльність неможлива без уяви (*φαντασία* / *фантазія*), адже вона так само диференціюється від роздумів та перцептивних рефлексій (чуттєвих вражень). Арістотель наголошує: «Уява – це стан суб’єкта, що підкоряється його власним бажанням, – ми можемо уявити об’єкт перед очима, так само, як ті, хто вправляється в пам’яті, сформувати картинку предмета, що є фактичним асоціативним згадуванням, – але формування роздумів або свого ставлення або думки є неможливим у такий спосіб, тому що воно може бути правильним або неправильним» [5, с. 147]. Уява для Арістотеля не є чуттєвим досвідом, хоча б тому, що відчуття є завжди, а уява ні, тому пам’ять теж не залежить ні від інтелектуальної діяльності, ні від фактичної наявності матерії в конкретний момент пригадування [4].

Пригадування не є «повернення» пам’яті, не є її зцілення чи набуттям (451a 21) [4]. Адже, на думку Арістотеля, коли людина вчиться чомусь (факт науки) або набуває досвіду (особливий вид перцепції), це не є відновлення пам’яті, тому що момент безпосереднього досвіду набуття знання про предмет ніколи не буде ідентичним із моментом актуалізації пам’яті про нього, а також з уже сформованим уявленням про предмет тощо. Арістотель намагається вибудувати власну позицію стосовно теорії пам’яті та пригадування, тим самим заперечуючи позицію своїх попередників Сократа і Платона.

С.-Г. Чапелл пояснює, що перцепція для Арістотеля – це процес (кінезіс), у формі якого враження відбиваються самостійно; пам’ять – це стан (хексіс) розуму, який утримує цю форму після безпосереднього сприйняття, залишає форму-відбиток на восковій дошці, а «фантазма» і буде такою формою [8, с. 399]. Так, можна уявити пам’ять як безкінечний простір суб’єктивного розуму, який заповнений постійно змінними образами про речі та враженнями про них. Думається, що в такому ключі знаходимо перші зачатки уявлення про нейронауку, адже саме для того, щоб розбудувати свою ідентичність, людина від народження перебуває в середовищі, яке плинне та змінне, з яким вона, рефлексуючи, щоденно формує (запам’ятовує) образи. Або ж скажімо інакше, встановлює нейронні зв’язки. Так, завдяки інтенції до запам’ятовування, тобто до набуття реального досвіду про навколишнє середовище, людина здатна перетворити на пам’ять мисленнєвий процес, який безпосередньо впливає на її ідентичність та саморефлексію з іншими.

Арістотель неодноразово підкреслює, що запам’ятовування – це не пригадування, хоча і спогад передбачає запам’ятовування, тому що повторно актуалізує вже наявні знання та досвід у пам’яті. Пригадування може бути лише тоді, коли у свідомості є або була інформація про отриманий досвід, тобто запам’ятовування теж не тотожне розумінню самої пам’яті (451a 21). Адже деяка частина здобутого досвіду, через ті чи інші причини, не є доступною для відтворення у процесі пригадування, тому не може називатись пам’яттю.

Як підкреслює данський дослідник Арістотеля Д. Блох, для античного філософа образи речей у процесі пізнання структуруються та вибудовуються залежно від відсутнього перцептивного досвіду, це те, що буде позначати «фантазія» як уяву (репрезентацію), за Арістотелем. Якщо образи стосуються нашого попереднього сприйняття, у цьому сенсі «фантазія» буде відповідати означенню пам’яті для Арістотеля [7, с. 62]. Пам’ять – це картина, або полотно (ейкон), на якому відображаються відбитки перцептивного досвіду. Арістотель пише, що пам’ять – це коли ми усвідомлюємо себе як людину, що пам’ятає, отже, сприймає перцептивний досвід як подію з минулого (450a31–2, 452b 25). Відбувається ототожнення людини із своїми пам’ятаннями, так вибудовується певний внутрішній космос ототожнення себе із власним пережитим досвідом.

Значимо, що для Платона пригадування (*ἀναμνηστικομένης*) – це наслідування спогадів про минуле, у Арістотеля *φαντασία* – це наслідування про уявлення, яке набуває

форми репрезентативної реальності⁴. Так, буде доречно згадати іншу працю Арістотеля “Περὶ Ἑρμηνείας” («Про тлумачення»), де автор окреслює так званий «семантичний трикутник»: «Озвучені слова є символами ментального (розумового) досвіду, написані слова – це символи слів озвучених» [3, с. 112]. Далі філософ наголошує, що точно кожний із людей не буде говорити однаково, не буде писати однаково, але ментальний досвід, або ж *те, що* ми бачимо, буде однаковим в образі, але різнитиметься з *тим, як* ми це осмислюємо і транслюємо. Як і кожна людина буде мати різні спогади про ту чи іншу подію, якщо ми говоримо про враження від неї, а не про запам’ятовування фактів про подію.

Для ілюстрації наведемо приклад з повсякденності. Ми кожного дня прокидаємось і виконуємо певні ранкові ритуали, часто перебуваючи ще у стані дрімоти, але ось це і називатиметься пам’яттю, як уявляв собі це Арістотель. Пам’ять – це те, що вже сформоване в певний конкретний момент мовлення або розвитку, це навичка, знання про сталі речі, тоді як спогад – це інтелектуальне зусилля або ж звернення до сформованого враження про ту чи іншу річ. Спогад – це репрезентована в перцептивний досвід реальність, він завжди трансформований і піддається сумніву істинності.

Д. Блох теж наводить схожий приклад [7, с. 75–76]. Автор ілюструє звичайною спробою пригадати, яке сьогодні число, чи свій список справ на сьогодні. Конкретне вирішення цього інтелектуального завдання, до речі, властивого тільки людині, буде поясненням, що є спогадом для Арістотеля. Пам’ять довготривала, спогад короткотривалий. Так, ми дуже часто застосовуємо в буденній мові конструкти: «вивчити вірш на пам’ять» (вірш, слова якого завжди будуть незмінними), «запам’ятати дорогу», «знати слова гімну на пам’ять» (теж саме), але число конкретного дня чи звернення до віддаленого моменту є спогадом, як ми розуміємо Арістотеля.

Неоплатонік Плотін в «Еннеадах» аналізує дві концепції своїх попередників Платона й Арістотеля: перцепцію (айстезеос) та пам’ять (мнемес) [6, с. 321–355]. Він звертається до аналізу безпосереднього чуттєвого досвіду, а саме тілесних причин його формування, тобто до перцептивних каналів отримання такого досвіду: це зір, слух, нюх, смак. Саме зір, на думку Плотіна, допомагає нам усвідомлювати простір, що нас оточує, предмети, які оточують нас і заповнюють цей простір, як вони взаємодіють один з одним, як взаємодіють із нами.

Отже, Плотін наголошує, що коли говоримо про простір і сприйняття простору, то ми можемо сприймати речі в ньому лише тоді, якщо такі речі є відмінними від нас самих, не є з нами тотожними у просторі. Так, Плотін критикує Арістотеля, висуваючи тезу про те, що якби думка могла аналізувати речі про що завгодно, то формувала б образи із самої себе. І приходять до висновку, що факт сприйняття якихось об’єктів не засвідчує, що в нас залишились відбитки в душі про ці речі, а лише зв’язок із тим, що існує поза нашою душею. Плотін приводить нас до глибинного розуміння теорії пам’яті в контексті синтезу філософій Платона й Арістотеля.

Висновки. Зв’язок, на якому наголошуємо, потребує більшої зацікавленості в дослідженнях предмета пам’яті – основна антропологічна та лінгвістична складова частина формування людських когнітивних здібностей, формування досвіду та сприйняття – мова. У контексті пам’яті вона не завжди стосується вербальності (сприйняття, збереження, трансляції), але – знаковості, отже, наповненості конотативних і денотативних значень у навколишньому просторі.

Отже, феномен пам’яті як основа людської ментальної діяльності – це не тільки здатність опановувати навички та застосовувати свої знання, а й етимологічно зумовлений

⁴ Див. також : O’Callaghan J. The Problem of Language and Mental Representation in Aristotle and St. Thomas. The Review of Metaphysics. 1997. Vol. 50. № 3. P. 499–545.

концепт самоусвідомлення людини як діяльної сутності. У контексті аналізу аристотелівської традиції сприйняття навколишнього світу можемо визначити здатність такої сутності до презентації і подальшої репрезентації перцептивного й епістемологічних досвідів у своїх спогадах. Так розкривається сутність семантичного трикутника, який доповнює розуміння теорії філософії пам'яті Арістотеля: це пов'язаний механізм різних складових частин, як-от слова, враження душі та реальні речі.

Список використаної літератури

1. Киридон А. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 150–161.
2. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. Шинкарука та ін. Київ : Абрис, 2002. 746 с.
3. Aristotle. The categories. *On interpretation. Prior analytics* / T. Page et al. The Loeb Classical Library. London : William Heinemann Ltd. ; Cambridge Massachusetts : Harvard University Press, 1962. 553 p.
4. Aristotle. On memory and reminiscence. Transl. by J. Beare. *Annals of neurosciences*. 2010. V. 17. № 2. P. 87–91.
5. Aristotle. Peri psyches. *Aristotele's Psychology: in Greek and English* / E. Wallace. Harvard University Press, 1882. 504 p. URL: <https://archive.org/details/aristotelsperip00wallgoog/page/n280>.
6. Armstrong A. Plotinus: with an English Translation. *Ennead*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press ; London : Heinemann, 1988. 704 p.
7. Bloch D. Aristotles On Memory an Recollection *Philosophia Antiqua*. *Philosophia Antiqua Online*. Leiden, The Netherlands : Brill. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004319752>.
8. Chappel S.-G. Aristotle. *Routledge Handbook of Philosophy of Memory* / S. Bernecker et al. Oxon, New York : Routledge, 2017. P. 396–407.
9. King R. Aristotle and Plotinus on Memory. *Quellen und Studienzur Philosophie*. Berlin, 2009. 240 p.
10. Lorenz H. Ancient Theories of Soul / Edward N. Zalta (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2009. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2009/entries/ancient-soul/>.
11. Yets F. *The Art of Memory*. Chicago : University of Chicago Press, 1966. 400 p.

ETHYMOLOGICAL FEATURES OF MODERN RESEARCH IN MEMORY PHILOSOPHY

Bohdana Tkachuk

Ivan Franko National University of Lviv

University str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

e-mail: btkachuk.edu@gmail.com

The article deals with the modern development of the speciality of the humanities science area – the philosophy of memory. The frontiers of the actual problems of modern scientific interests in the context of the observed intention to the development of the humanities in the world and Ukraine are outlined. We analyzed the historical and cultural prerequisites for the formation of the categorical apparatus in the studies of the memory phenomenon. The place of the philosophy of memory in the socio-cultural context of antiquity is determined by the analysis of worldview categories. We emphasized the importance of a comprehensive understanding and approach to subjects that lie in the subject plane of scientific and philosophical analysis. Special attention is given to the Aristotelian theory of memory and the differentiation of these two concepts of antiquity memory. Marked points of contact with Aristotle's theory of memory and the art of memory A thoroughly analyzed etymological tree of the categorical apparatus of the

philosophy of memory in Aristotle's treatises on the basis of such works as a small treatise "On memory and memories", a great treatise "On the soul", a small treatise "On interpretation", attention was also drawn to some parts "Physics" and "Metaphysics". We identified the points of common and different in the theories of memory and memory of Plato and Aristotle theories. The article is also accompanied by a critique of Plotin's memory theory. The philosophical and semantic component of the Greek linguistic character of understanding the philosophy of memory has been investigated in view of the categories "memory", "memories", "recollection", "imitation", "imagination", "representation", "perception", "experience" covering theories of memory philosophy. We outlined the important need for a comprehensive involvement in the theory of the philosophy of memory in analyzing the Aristotelian approach in the study of the subject of memory. It is suggested to increase the intensity of scientific interest in the inclusion of etymological components and emphasize the importance of their examination translation, together with a comparative analysis of existing translation versions. As conclusion we emphasized the important accentuation of the linguistic component in the formation of ideas on theories of memory.

Key words: philosophy of memory, phenomenon, memory, antiquity, perception, imagination.